

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

*Крупеня Т.М.
Шосткинський державний
краєзнавчий музей*

ЧИ БУЛА ШОСТКА ВІЙСЬКОВИМ ПОСЕЛЕННЯМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.?

Військові поселення в Україні, створені в період царювання російських імператорів Олександра I та Миколи I, були унікальним соціальним експериментом, який відбився і на історії Шостки. Слід згадати, що ж саме стало передумовою такої грандіозної реформи у масштабах Російської імперії, яка охопила шість губерній від узбережжя Балтики до Чорного моря [5, 163]. Як відомо, кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. були ознаменовані тріумфальною ходою непереможної армії Наполеона по Європі. Розгромивши армії кількох протидіючих коаліцій, імператор Франції у листопаді 1806 р. підписав декрет про континентальну блокаду Англії, згідно якого всім союзним та залежним від Франції державам було заборонено торгувати з Англією. В кінці червня 1807 р. було підписано Тильзитський мирний договір між Росією та Францією. Тоді ж Олександр I уклав таємну угоду, за якою Росія мала приєднатися до континентальної блокади Англії – своєї колишньої союзниці. Це викликало гостру кризу і без того слаборозвиненої економіки Росії. Крім того угоди, укладені з войовничим імператором французів, не давали жодної гарантії щодо агресії з його боку, що, власне, і відбулося у червні 1812 року. Це чітко усвідомлювала правляча верхівка Російської імперії і шукала порятунку у внутрішніх ресурсах країни, як людських, так і матеріальних.

Носієм ідеї заснування військових поселень як засобу створення напередодні війни боездатної регулярної армії, що самоокуповується, був імператор Олександр I, а безпосереднім і зягатим втілювачем цієї ідеї – граф О.А.Аракчеєв [3, 9]. У чому ж суть цієї ідеї? По-перше, певна територія оголошувалась поселеним військовим округом, а урядом видавалось «Положення», яке регламентувало устрій та діяльність цього округу. Державні селяни та солдати, які ставали «поселенцями» («хазяями»), отримували нові земельні наділи, сільськогосподарський інвентар та робочу худобу. Кожний хазяїн-поселенець повинен був годувати своєю працею трьох постояльців із солдатів. Усі поселенці зобов'язані були носити видану військову форму, жити і працювати згідно жорсткого військового розпорядку та цілий рік проходити військово-навчання. Життя поселенців підпорядковувалося суворому режиму і піддавалося жорсткій регламентації не тільки під час розселення

у спеціально збудованих хатах – «зв'язках», але й під час розміщення в них. Польові роботи повинні були починатися та закінчуватися за командою унтер-офіцера. Двічі на день унтер-офіцери обходили житла поселенців, спостерігаючи за виконанням установленого порядку. За найменшу провину поселенці піддавались жорстоким покаранням. Згодом царський уряд відмовився від рекрутських наборів, замінивши їх податком на утримання військових поселень.

Із усього вищевикладеного можна виокремити необхідні умови для створення військового поселення: по-перше, це-наявність земельних угідь – пашні та сінокосу, адже заселялись поселення військами піхоти та кавалерії, які повинні були самі себе забезпечувати продовольством (хлібом) та фуражем; по-друге, це наявність населених пунктів, у яких мали проживати поселенці або наявність території, яку можна було б забудувати під військово-поселення. Чи були ці необхідні умови для створення військового поселення на землях Шосткинського порохового заводу? Чи можна було ігнорувати об'єктивні обставини лише заради формального оголошення Шостки військовим поселенням? Відповідь на це питання і є предметом дослідження, викладеного у статті.

Зважаючи на всю одіозність особи графа О.А.Аракчеєва, вважати його людиною нерозумною та непрактичною немає жодних підстав, тим більше не довіряти його свідченням. У 1804 р. він, перебуваючи на посаді інспектора всієї артилерії Російської імперії, особисто відвідав Шосткинський пороховий завод і про його стан доповідав цареві із Ніжина: «Из Нежина от 10 июня 1804 г. Приехал сего месяца 4-го числа на Шосткинские пороховые заводы, пробыл на оных 5 дней, употребляя оное время на обозрение во всех подробностях оного и нашел лучше еще нежели я себе представлял» (маються на увазі виробничі приміщення, тому що далі подаються їхні характеристики – Т.К.) [6, 32]. Далі інспектор доповідає про виробництво пороху, лазарет та стан працюючих на заводі людей. Найбільш цікавою для нас є його характеристика місця розташування заводу: «...место, занимаемое заводом, чрезвычайно дурно и нездорово, окружено будучи со всех сторон болотами и уединенно от всех посторонних селений...» [6, 33]. Взагалі граф Аракчеєв залишився незадоволений станом справ на заводі як у технічному, так і у господарському відношенні, і висловив це у наказі, ще перебуваючи у Шостці. Але найголовніше те, що він, як людина практична та далекоглядна, з державницьким поглядом, дав об'єктивну оцінку місцю розташування цього об'єкта, що у подальшому не

могло не вплинути на рішення щодо створення тут військового поселення. Він на власні очі побачив, що навколо порохового заводу орних земель немає, селитися тут ніде, навкруги болота, і навіть провіант з кінця XVIII ст. на завод постачався з Глухівського провіантського магазину [6, 23]. П'ятсот двадцять чоловік [6, 33], які на той час працювали на заводі, перебували у неймовірній тісноті, проживаючи у дерев'яних, малоприспособлених для життя казармах, оточених болотами, осушення яких тривало ще й після 1860-го року (план капітана Гелька) [6, 92]. З 1771 р. розпочалася безперервна робота заводу. Для забезпечення виробничого процесу необхідно було заготовляти корм для коней (основної тяглової сили того часу), ліс, попіл та солому для літрування селітри. Площ під сінокіс вистачало, а 3 тис. десятин лісу [6, 15] виявилось недостатньо, тому довелося купувати соснові та дубові лісові уліддя.

У 1781 р. було вирішено відчислити всі землі, села та хутори, приписані до Артилерійського відомства. Від ШПЗ (Шосткинського порохового заводу) упродовж 1784-1803 р. відійшли до Департаменту державного майна хутори Шкирманівський, Миронівський, Фастовецький [6, 36]. До 1808 р. у власності ШПЗ лишилось лише 3 тис. десятин лісу, а інші землі, угіддя та 95 душ селян були передані у розпорядження Казенної Палати [6, 36]. Таким чином, можна стверджувати, що землі, придатної для сільськогосподарських робіт, на якій можна було б оселити поселенців-хазяїв, ані у власності заводу, ані поблизу нього не знаходилося. У документах Державного архіву Чернігівської області знаходимо: «Шосткинський завод – 750 десятин. Под поселением и огородами – 234 десятины. *Пашни – нет* (курсив автора). Итого удобной земли – 658 десятин. Неудобной – 92 десятины. Всего: 750 десятин» (1884 р.).

Одним з основних показників під час створення військового поселення був розрахунок його самоокуповування. Чи міг ШПЗ забезпечити цей показник, адже свій стратегічний продукт виробництва – порох знаходився на зберіганні у льохах у мирний час та відпускався без будь-якої платні під час воєнних дій? На нашу думку – ні. Державі ж, навпаки, доводилось увесь час витрачати кошти на розширення заводу, його переобладнання, закупівлю селітри і, навіть, платити заробітну плату працюючим на заводі робітникам і вищим чинам. Ще в кінці XVIII ст. утримання заводу та робітників коштували казни в 50 тис. крб. щорічно, але цієї суми завжди не вистачало [6, 22-23]. Крім цього, постійно доводилося виділяти кошти на придбання будинків для офіцерів та їх сімей, на непередбачені випадки, пов'язані зі специфічністю виробництва пороху (через вибухи). Так у результаті пожежі, яка сталася від удару блискавки у 1830 р. (вибухнуло 655 пудів пороху), збитки казни сягнули 32 тис. 687 крб., а

людям, постраждалим від вибуху, було видано 2 тис. 295 крб. 95 коп. [6, 66-67].

У 1834 р. почалася перебудова Шосткинського містечка. Було вирішено поступово замінити всі дерев'яні будівлі на кам'яні, не зменшуючи капіталовкладення у нові технології виробництва пороху, які запроваджувалися в інших місцях імперії [6, 70]. Будівництво повинно було проводитися, головним чином, власними засобами заводу, тому постало завдання посилити цегляне виробництво і привести у відповідний стан вапняний завод. Зведення нових будівель і реконструкція старих тривали упродовж 1834-1849 рр. Витрати з капіталу військових поселень склали 140 тис. крб. [6, 73]. Реконструкцію шпиталю, що існував аж з 1799 року, довелося відкласти у зв'язку з необхідністю влаштування другого капсульного відділення.

У цей період спостерігається збільшення штату працівників, відбуваються зміни в управлінні заводом, зокрема уводиться окремий управитель канцелярії з жалуванням 1200 крб. на рік [6, 78]. Річна ж заробітна плата порохівника складала відповідно 17 крб. [4, 6].

З'ясувавши факти, ми приходимо до висновку, що ніяких об'єктивних умов та економічного підґрунтя для створення військового поселення на базі ШПЗ не існувало. Але чи минув безслідно візит інспектора всієї артилерії графа О.А.Аракчеєва для ШПЗ? Звичайно ж – ні, і певні зміни у напрямку створення військового поселення таки відбулися. Головним чином вони проявилися в адміністративному управлінні: по-перше, люди різних команд, які були при заводі у якості порохівників, селітерщиків та фурлейтів були зараховані в штат заводу, а гарнізонні солдати, що несли при заводі караульну службу, були зараховані у штат Київського гарнізону [6, 34]. Стройова та технічна частини тепер були безпосередньо підпорядковані інспектору. Стройовою частиною він завідував через інспектора Київської та Дніпровської артилерійської інспекції і через нього вів стройове листування, робив інспекторські огляди [6, 35].

Так у 1807 р. згідно розпорядження інспектора всієї артилерії на завод було призначено 398 рекрутів [6, 47]. Вони були розміщені частково у казармах, частково у домівках обивателів. Щоб не відволікати людей від роботи караульною службою, 27 жовтня 1807 р. Військовою Колегією був виданий указ, відповідно до якого сюди була направлена гарнізонна рота у кількості 289 чоловік з командиром підполковником Берт'є-Делагардом і трьома офіцерами. У цьому ж році 1807 р. за наказом графа Аракчеєва на завод було призначено одного офіцера та трьох фельдфебелів з Київського гарнізону і одного офіцера з Астраханського. В наступному 1808 р. прибули 134 ратники рязанської міліції [6, 48]. За приписом Аракчеєва від 7 грудня

1809 р. при Шосткинському пороховому заводі була відкрита школа для навчання солдатських дітей-кантоністів [6, 49].

Крім цих поверхневих заходів у напрямку створення військового поселення на ШПЗ нічого не відбулося. У книзі «Столетие Шостенского порохового завода» (1771-1871) (СПб., 1871 г.) цілком слушно зазначається, що ці заходи розцінюються лише як спроби застосування нової системи (військових поселень – Т.К.) до порохових заводів. Так, після видачі «Положення про поселення роту Охтенського порохового заводу» 130 охтенських казенних робітників у 1816 р. були наведені на поселення, з яких 79 були майстрами, 43 – хліборобами; ще 120 нижніх чинів розквартирували у хазяїв. Те саме очікувало і на Шосткинський завод, і лише через те, що «распоряжения шли крайне медленно», цього не сталося. З видання дізнаємося, що «в виде приготовительной меры, повелено было поселить на землях Шостенского порохового завода на первый случай не способных к работам нижних чинов самого завода и Брянского местного и подвижного арсеналов. К счастью, на этом деле и остановилось и дальнейших распоряжений по обращению мастеровых Шостенского порохового завода в военные поселяне не последовало» (курсив автора) [6, 52-53]. До того ж урядом не було видано «Положення», яке б регламентувало новий устрій та діяльність Шосткинського порохового заводу.

Крім того випадку, коли на устрій капсульного відділення були виділені кошти з капіталу військових поселень, ми лише раз знайшли відомості про діяльність ШПЗ, опосередковано пов'язану з поняттям «військове поселення». Другий випадок стосується відкриття у Шостці у 1850-х рр. двох ярмарків. Для цього за наказом генерал-фельдцейхмейстера Артилерійський департамент звернувся до Міністерства Внутрішніх справ з проханням розповсюдження на Шосткинський завод прав торгових містечок і заштатних міст з наглядом на основі правил для військових поселень [6, 115-116]. Це питання було вирішено позитивно. Інших відомостей, які б безпосередньо пов'язували ШПЗ з поняттям «військове поселення», не виявлено. Вивчивши факти, робимо висновок, що Шосткинський пороховий завод а ні за юридичними, а ні за економічними ознаками не був військовим поселенням. Його лише торкнулися деякі відбитки цієї системи.

Якою ж була доля цієї грандіозної реформи у масштабах всієї Російської імперії? Як було згадано, заснування військових поселень на території шести губерній Російської імперії, розташованих біля її західних кордонів, тривало майже півстоліття упродовж 1809-1857 рр. За цей час був створений особливий вид військ чисельністю 400 тис. чоловік

[2, 480]. О.Багалій-Татарінова, яка за радянських часів започаткувала наукове вивчення цього питання, називала військові поселення «новой формой вооружения мира» і «новой формой организации военного хозяйства» [1, 75]. Та чи була ця форма життєздатною і чи виправдала вона себе під час випробування, а саме під час Кримської війни (1853-1856 рр.)? Як відомо – ні. Цю війну Росія програла, витративши величезні матеріальні та людські ресурси. О.Багалій-Татарінова чітко визначила утопічність «цих невеликих... держав-колоній, оскільки важко уявити вдале поєднання таких різних видів діяльності, як військова служба та землеробство, а також ефективність нового типу трудової, штучної, колективної сім'ї з спільним майном під певним номером з певною відповідальністю» [1, 73]. Логічно, що у 1857 р. військові поселення були остаточно скасовані [2, 480].

Посилання

1. Багалій-Татарінова О.Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Б/м. – 1927. – № 5.
2. Большая Советская Энциклопедия. Том VIII. – 1951.
3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Том II. – СПб., 1890.
4. Войстрик Л.В. Шосткинскому пороховому – 230 лет // Перекресток. – 2001 – № 38 (135).
5. Всемирная история. Том VI. – М., 1959.
6. Столетие Шостенского порохового завода (1771-1871). – СПб., 1870.

Тупик С.В.
Державний історико-культурний
заповідник у м.Путивлі

СЕЛО РОТІВКА

Ротівка знаходиться на лівому березі річки Есмань неподалік від її впадіння у Клевень. Руслу цих річок оточують село з трьох сторін: з півночі, заходу та півдня, утворюючи півострів. У сиву давнину місце розташування села прикривалось також дрімучим непрохідним лісом, залишки якого ще в XIX ст. називали «пеклом».

Поблизу Ротівки є цікаві історичні та природні об'єкти. Між селами Ротівка і В'язенка в урочищі Городок, серед лісу, на мисі високого правого берега Клевені розташоване городище – пам'ятка археології доби пізнього середньовіччя. Тут знаходяться і так звані «Мазепині печери» – цікава, але недосліджена пам'ятка історії. Вхід до печер і самі печери усередині обкладені цеглою, але пройти туди неможливо через обвали. Чи мала ця пам'ятка